

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ויחי, תשע"ב

מספר 948

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות

ע"ש הלנה ופאול שולמן

השימוש המתחלף בשמות "יעקב" ו"ישראל"

רפאל יכין

פרשנים וחוקרים ידועים עסקו בשימוש שעושה הכתוב בשם "יעקב" גם אחרי ההבטחה המפורשת של הקב"ה "לא-יִקְרָא שְׁמֶךָ עוֹד יַעֲקֹב כִּי אִם-יִשְׂרָאֵל יִהְיֶה שְׁמֶךָ" ועדות הכתוב "וַיִּקְרָא אֶת-שְׁמוֹ יִשְׂרָאֵל" (לה:י). ראוי לציין שהאיש (המלאך) שאתו נאבק יעקב במעבר יבוק שינה את שמו לישראל עוד קודם לכן (לב:כט), אלא ששינוי זה נעשה בנסיבות מיוחדות, ולכן אולי אין לראות בו משום קביעה מחייבת עד האישור האלוקי. מכל מקום, לפנינו תופעה ייחודית של קריאת שם חדש לאדם, שאינה מבטלת את השימוש בשמו המקורי והישן. להלן ננסה לברר את הסיבה לתופעה זו.

כמה פרשנים ניסו לתת טעמים לסוגיית שמותיו המתחלפים של יעקב. מ"צ סגל הקדיש בספרו "מסורת וביקורת המקרא"¹ פרק שלם לסוגיה זו, ובו התפלמס עם בעלי שיטת המקורות ובסופו של דבר פסל גישה זו. בין השאר דחה גם את הסבריהם של פרשנים כמו א' גייגר,² מ' קאסוטו³ ובנו יעקב, שדגלו במאפייני תוכן של שימוש בשמות. לבסוף הגיע סגל למסקנה ש"אין לחפש דרשות וטעמים נסתרים... לשימוש המתחלף של שני השמות השונים בשל קיום הכתובים השונים הסותרים את הנחותיהם".⁴

רש"ר הירש נענה לאתגר שבשאלה זו, ובמהלך פרשת יוסף ואחיו התמודד עמה. לדבריו, חילופי השמות משקפים סיטואציות נפשיות של יעקב נוכח ההתרחשויות שעברו עליו. לדעתו, השם "יעקב" מציין את שפיות הקומה, ואילו "ישראל" מציין את התקווה ואת ההתאוששות (פירושו לפרק מג:ו):

מאז אבדן יוסף, נזכר תמיד "יעקב". שכן "יעקב" מציין את מצב הלב הנדכה, את תחושת התלות והירידה, באשר האדם 'צולע' אחרי המאורעות ואינו עובר לפניהם, אלא נגרר אחריהם.

אבל בשם "ישראל" ניתן לראות נקודות אור בחייו. על הפסוק "וישראל אהב את יוסף מכל בניו" (לז:ג) כותב רש"ר הירש: "וישראל – לא 'יעקב' – ראה בו את בחיר בניו, כי בן זקונים הוא לו, הוא ראה את עצמו חוזר וקם בדמותו; בו ראה את היורש לכל קנייני הרוחניים".⁵

אף שיש בגישה זו כדי להסביר מספר ניכר של חילופי שמות בסיפור יעקב/ישראל, הרי אין היא מספקת תשובות לכל המקרים. כאן מוצע להיעזר במובהקות סטטיסטית המקובלת בניתוח טקסטואלי. אם נבדוק את ההתפלגות של מופעי השמות, ניווכח שבהקשר של יוסף יש רק 8 אזכורים של "יעקב" לעומת 17 של "ישראל", ובהקשרים אחרים קיים יחס כמעט הפוך: השם "ישראל" מופיע רק 5 פעמים, ואילו השם "יעקב" –

* רפאל יכין הוא תושב כפר סבא.

¹ מ"צ סגל, "השמות יעקב – ישראל בספר בראשית", מסורת וביקורת המקרא, ירושלים 1957.² "השם ישראל בא תמורת יעקב בכל מקום שהעניין עוסק ביוסף ובאחיו בנימין", אברהם גייגר, המקרא ותרבותו: בזיקה להתפתחותה הפנימית של היהדות, תש"ט, עמ' 239.³ "הכלל שבכל מקום שהשם מסמן את אבי האומה, אז בא השם ישראל... להעדיף ולהגדיל את יוסף או את בנימין על פני שאר שבטים. במקומות אחרים בא השם יעקב", מובא אצל סגל (הערה 1 לעיל) עמ' 69.⁴ שם עמ' 75.⁵ וראו דיונים נוספים של רש"ר הירש לשמותיו של יעקב: מה:כז-כח; מח:ח.

37 פעמים.⁶ נראה אפוא שיש קשר בין השימוש בשם "ישראל" ובין הופעת יוסף על הבמה. כידוע, השם "ישראל" הוא הכינוי הלאומי לצאצאי יעקב, ומכאן שצמידות זו של מופעי השמות מחזקת את הרעיון שיוסף הוא הנבחר למימוש הייעוד הלאומי של "ישראל". כפי שנראה להלן, באמצעות חילופי השמות ניתן להסביר כמה סוגיות חשובות בסיפור יוסף ואחיו.

אף שעילת השנאה של האחים ליוסף מוצגת במפורש במקרא – קנאתם על רקע העדפת יעקב את יוסף, אין בה כדי להסביר את עצמתה ההרסנית של שנאה זו. ננסה לחדור עוד לטיבן של אותה שנאה ותחרותיות ששררו בין יוסף לאחיו. בכתונת הפסים שבה הליביש יעקב את יוסף יש סמליות של לבוש מלכות,⁷ והיא מעידה כנראה שיוסף היה אמור להיות לא רק הבן היורש הרוחני של יעקב וממשיך שלשלת האבות אלא גם היורש החומרי. יתרה מזו, הפסוק "אֵלֶּה תִּלְדוּת יַעֲקֹב יוֹסֵף" (לז:ב) והפסוק "וַיִּשְׁרָאֵל אֶהָב אֶת-יוֹסֵף מִכָּל-בָּנָיו" (ג) מדגישים אף הם את אלמנט ההמשכיות המתגלמת ביוסף לעומת דחיית האחים האחרים שלא נמצאו ראויים לאותה ירושה. גם המדרש מחזק תפיסה זו: "ראוי היה יוסף שיצאו ממנו י"ב שבטים אלא שיצאה ש"ז (שכתב זרע) מבין ציפורני ידיו" (סוטה לו:).⁸

מתוך ראיית ייעודו של יוסף כבן הממשיך של "ישראל" ויורשם של האבות, יכלו הבנים האחרים לחשוש שילכו בעקבות הענפים הדחויים של המשפחה – ישמעאל ועשו, אשר נעשו ראשים לבתי אב של אומות אחרות ונבדלות. לאברהם נאמר "אֲב-הָמוֹן גּוֹיִם נִתְּיָךְ" (יז:ה) ויצאו ממנו יצחק, ישמעאל ובני השפחות. לרבקה נאמר: "שְׁנֵי גּוֹיִם בְּבִטְנְךָ וְשְׁנֵי לְאָמִים מִמֶּעֶיךָ יִפְרְדוּ" (כ:ג), ויצאו ממנה עשו ויעקב. ליעקב נאמרה הבטחה דומה: "גּוֹי וְקָהָל גּוֹיִם יִהְיֶה מִמֶּךָ" (לה:יא), והיא רומזת אולי על גוי אחד חשוב ועל "קהל גויים" שהוא נפרד ממי שנבחר לממשיך. זאת ועוד, ההבטחה על ברכת הזרע והארץ הושמעה רק באוזני יוסף (מח:ג) בלי לשתף במידע זה את שאר אחיו. יוצא אפוא שאחי יוסף הבחינו בכמה סימנים שאישרו את תחושותיהם שהם אלה שנידונו להיות "קהל גויים" הנדחים. מאליו מובן מפני מה חרה דבר זה בעיקר לבני לאה הגבירה, אשר סבלה בעצמה מיחס מפלה של יעקב כלפיה על רקע אהבתו לרחל. לפי הבנה זו, ניתן לראות באור אחר גם את הקשר של בני השפחות ליוסף – "וְהוּא נֶעַר אֶת-בְּנֵי בְלָהָה וְאֶת-בְּנֵי זִלְפָּה נְשֵׁי אָבִיו" (לז:ב); הם היו מוכנים לקבל את עליונותו של יוסף מתוקף מעמדם הנחות.

חריג מסוים מופיע בסיפורי יוסף ביחס ליהודה, אשר מתגלה כמנהיג בתנאים של אבדן עצה וייאוש. בפסוקים המתארים את מוכנותו של יהודה להיות אחראי על בנימין ולשוב למצרים לשבור שבר, מופיע שוב השם "ישראל" כמה פעמים.⁹ ניתן להסביר תופעה חריגה זו בכך שיעקב שואב עידוד ממנהיגותו של יהודה, ועל כן נותן בו אמון ואף רואה בו חלופה לאבדן בנו האהוב יוסף, שעבורו ייעד את תפקיד ההנהגה.¹⁰

האם יש בהבחנות אלו להסביר את פשר סבלו הגדול של יעקב מהיעלמות יוסף? האם נענש יעקב ב-22 שנות ייסורים של שכול משום שטעה בקביעת ייעודם של השבטים וראה בהם ענפים דחויים? מאחר שהמקרא אינו מגלה במקרה זה מפני מה "מַעַט וְרָעִים הָיוּ? מִי שְׁנֵי חַיִּי (של יעקב)" (מז:ט), כפי שתיאר יעקב באוזני פרעה, ננסה לראות מה טמון בברכת יעקב לבניו.

רק לאחר סיום הברכות מצהיר יעקב הצהרה חשובה, שכלולה בה הבטחה מפורשת: "כָּל-אֵלֶּה שְׁבָטֵי יִשְׂרָאֵל שְׁנֵי עָשָׂר וְזֹאת אֲשֶׁר-דִּבֶּר לָהֶם אֲבִיהֶם" (מט:כח), מה שאין כן בכינוי הקודם של בניו: "וַיִּהְיוּ בְנֵי-יַעֲקֹב שְׁנֵי עָשָׂר" (לה:כב). משמעות אמירה מסכמת זו בסיום דבריו לכל אחד מהשבטים היא שלא יהיו עוד בנים דחויים, וכי כולם יחד ירכיבו את עם ישראל. הביטוי "דִּבֶּר לָהֶם" פירושו במקרא "הבטיח", כגון: "וַיִּבְרַח לֵי-יָדָיו וְאֲשֶׁר נִשְׁבַּע-לִי לְאָמְרִי" (בר' כד:ז); "לְמַעַן הָקִים-אֶתְךָ הַיּוֹם לֹא לְעַם... פֶּאֶשֶׁר דִּבֶּר-לְךָ וְכֹאֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאֲבֹתֶיךָ לְאֲבְרָהָם לְיִצְחָק וְלְיַעֲקֹב" (דב' כט:יב); "וְהָיָה נִתֵּן חֲקֵמָה לְשַׁלְמָה פֶּאֶשֶׁר דִּבֶּר-לוֹ" (מל"א ה:כו). אם נראה בהצהרת יעקב שהובאה לעיל הבטחה לכל השבטים שהם יהיו "בני ישראל", כלומר עם ישראל, הרי שבזאת תמה תקופת הספקות והחשדנות שכה כרסמו ביסודות האמון של משפחת יעקב. מדובר לא רק בחשדנות של האחים כלפי יוסף אלא גם בשתיקתו של יוסף בהיותו במעמד רם במצרים כלפי אביו היושב

⁶ אם מדייקים בספירת המופעים, כפי שמנה סגל, מספר האזכורים של "יעקב" הוא 47 לעומת "ישראל" המופיע 29 פעמים החל מפרק לה:י. אך סגל כולל גם מופעים בברכת יעקב לבניו וביטויים כמו בני ישראל, שבטי ישראל, אשר אינם משקפים את האירועים העוברים על יעקב עצמו.

⁷ ראו שמו"ב יג:יח.

⁸ רש"י על פסוק מט:כד מביא את המדרש על אשת פוטיפר, המתאר את הכישלון החלקי של יוסף.

⁹ ראו מג:ו, ח, יא.

¹⁰ אכן, רש"י הירש רואה ברגע זה בפרשה רגע של התאוששות: "כל עוד יעקב מסופק, וסבור שאסור לו לשלוח את בנימין, הרי הוא מופיע כ'יעקב' אך משעה שההכרח הגמור נתברר לו יפה – חיי בנימין בסכנה, בין יישאר בין ילך עמם, הרי הוא זוקף את קומתו והופך ל'ישראל'" (מג:ו).

בביתו בארץ כנען ומתייסר על "מות" בנו.¹¹ זהו סיכום וסיום נאות לספר בראשית המביא את הסיפור על קורות יעקב ובניו לידי סיום מוצלח. בסופו של דבר כל בניו, הן המתברכים הן הננזפים, כלולים בתפיסה הלאומית של עם ישראל, ואף שבט אינו מודח מקרב בניו. כשם שאחי יוסף הבינו ששנאתם כלפיו הייתה משגה טרגי וכל הקורות אותם במצרים היו עונש על יחסם ליוסף, כך גם הבין יעקב שיחסו לאחי יוסף היה שגוי, וכי כולם ראויים להיות "בני ישראל" כחלק מהאומה הישראלית המתהווה.*

¹¹ הרמב"ן העלה את שאלת הניכור של יוסף לאביו כבעיה מוסרית: "כי יש לתמוה אחרי שעמד יוסף במצרים ימים, והיה פקיד ונגיד בבית שר גדול במצרים, איך לא שלח כתב אחד לאביו להודיעו ולנחמו כי מצרים קרוב לחברון כששה ימים ואילו היה מהלך שנה היה ראוי להודיעו לכבוד אביו" (על פסוק מב:ט).
* תודה לד"ר מאיר רוט על הערותיו ועזרתו.